

DASTAN-RƏVAYƏTLƏRİN JANR XÜSUSİYYƏTLƏRİ**R.M.ƏLİYEV***AMEA Folklor İnstitutu*

Dastan-rəvayətlər şifahi xalq ədəbiyyatının az yayılan qollarından biridir. Dastan-rəvayətlər dastan yaradıcılığının erkən orta əsrlər dövrünə məxsus yaradıcılıq tipidir. Dastanlara xas olan bütün bədii xüsusiyyətlər dastan-rəvayət yaradıcılığına da şamil oluna bilər. Dastanlarda xalqın tarixi keçmişi, işğalçılara qarşı mübarizəsi, məişəti, əxlaqı, dünyagörüşü, tarixi hadisələrə yanaşma üsulu, mifik düşüncə tərzini qorunub saxlanılır. Bu bütün dünya xalqlarının dastan yaradıcılığına məxsus bir keyfiyyətdir.

Erkən orta əsrlərin epos yaradıcılığı özünəməxsus janr tiplərinə malikdir. Qəhrəmanlıq eposları ilə müasir anlamda başa düşdüyümüz məhəbbət dastanlarının qovşağında yaranan bu tip – epos-dastan yaradıcılığı məhəbbət motivləri ilə süsləndiyi üçün onu ayrıca olaraq məhəbbət dastanlarına keçidin məhsulu hesab etmək olar. Bu tip dastanlarda qəhrəmanlıq motivləri yoxdur, onlarda ancaq qəhrəmanlıq eposlarının stilindən istifadə olunmuşdur. Bu dastanlar yığcamdır. Hadisələrin inkişafı məkan və zaman etibarilə də müəyyən coğrafi mühit və dar epoxal zamanla müşayiət olunur. Dastanın dili də sadə olur, o dövrdə qəbul olunmuş, kütləyə tez təsir edən şer növü ilə – bayatı ilə ifadə edilir. Belə dastanların da süjetində konkret məhəbbətlə bağlı bir mifoloji mətn – əfsanə və s. dayanır ki, bu da sonradan müəyyən rəvayətlər şəklində salınaraq dastana daxil olur. Biz ilkin dastan-rəvayətlərin formalaşması dövrünü xarakterizə edəndə orada ayrı-ayrı rəvayətlərin məzmunca bir-birinə uyğunlaşdırılaraq bitkin məhəbbət eposunu yaratdığını görürük. Biz dastan-rəvayətlər kimi bəhs etdiyimiz «Lələ», «Yaxşı-Yaman», «Yaxşı və Aşıq», «Arzu-Qəmbər» dastanlarında da bu inkişafın getdiyini müşahidə etmişik. Belə ki, «Lələ» özünün əsatiri köklərə daha çox bağlı olması və mifoloji süjeti ilə ilkin dastan-rəvayət tipinə daha çox uyğun gəlir, «Yaxşı-Yaman»da isə nisbətən epoxal zamanın inkişaf etməsi nəticəsində dastanlaşma prosesi başlamış və «Yaxşı və Aşıq» dastanı isə dastan-rəvayət tipində qoşulmuşdur. «Arzu-Qəmbər» isə epos yaradıcılığında xüsusi çəkiyə malikdir. Artıq bu dastanda mükəmməl süjet xətti, qəhrəmanlar tipi vardır və variantlaşmaq xüsusiyyəti kimi (janr tipologiyası) keyfiyyətə malikdir.

Dastan-rəvayətlərin içərisində tədqiqata daha çox ehtiyacı olan «Lələ», «Yaxşı-Yaman», «Yaxşı və Aşiq» və «Arzu-Qəmbər» dastanlarını önə çəkmək daha doğru olardı. Bu dastanları və onların variantlarını birləşdirən əsas cəhət kontaminasiya bağlılığıdır.

Kontaminasiyaya janrın tənəzzülü kimi baxırlar. Bu, bizim izlədiyimiz dastanlarda da özünü göstərir. Bu, bir mexaniki hadisə olub bir janrdan başqa janra keçməyi, süjetlərin, motivlərin birləşdirilməsini özündə təsdiq edir. Nağıl süjetinin eynilə dastana hopmasını bəlkə də bununla izah etmək olar. N.M.Vedernikova kontaminasiyaya süjetlərin birləşdirilməsini də aid edir [6, s.160 – 162]. Bir janr daxilində süjetlərin, motivlərin bir-birini təkrar etməməsi üçün onların birləşdirilməsi də kontaminasiyanın qanunauyğunluğundan irəli gəlir. Lakin kontaminasiyanın xüsusiyyətlərini başqa-başqa janrların süjetlərində də görmək mümkündür. Bu, daha çox nağıldan dastana keçən kontaminasiyalara aiddir. «Alı xan-Pəri xanım» dastanının məzmunu eyniadlı nağılın məzmunundan yaranmışdır. Burada kontaminasiyanın rolunu görmək üçün bu nağıl və dastanın məzmununu tutuşdurmaq lazımdır. Qəti surətdə görmək mümkündür ki, nağıl öz inkişafını eyniadlı dastanın süjetində davam etdirir. T.Q.İvanova da nağıllarda kontaminasiyadan danışanda əsasən onun iki tipinin olduğunu qeyd edir:

1. Ayrı-ayrı motivlərin bir süjet ətrafında birləşdirilməsi;
2. Bir neçə süjetin bir mətnə birləşdirilməsi [10, s.233].

Kontaminasiya sırf folklor hadisəsidir. O özünün inkişafında böyük mərhələlərdən keçir. Kontaminasiya təkcə nağıl motivi və süjeti ilə bağlı deyil, folklorun hər bir janrına məxsusdur. Təbii ki, janr kontaminasiyalarının öz tipik xüsusiyyətləri, onları bir-birindən ayıran fərqləri də vardır. Bu mənada dastan kontaminasiyası nağıl kontaminasiyasından fərqlənir. Dastan mətnlərində kontaminasiya daha geniş təərəflərə malikdir. Bütöv dastan süjetinin kontaminasiyasını digər dastanda müşahidə etmək olur. Nağıl kontaminasiyası bu xüsusiyyəti ancaq dastan süjetinə transformasiya olunduqda qazana bilir. Kontaminasiya hadisəsini mif – əfsanə – nağıl – dastan mətn və süjetlərində izləmək mümkündür.

Ə.Mirəhmədovun «Ədəbiyyatşünaslıq. Ensiklopedik lüğət»ində kontaminasiyaya bir ədəbi əsərin süjetinə və surətlər sistemində aid müəyyən ünsürün, ya ünsürlərin başqa əsərə nüfuz etməsi, başqa əsərlə üzvi surətdə calaqlanması, təhkiyə zamanı bir-birinə yaxın hadisələrin əlaqələndirilməsi kimi izah edilir [11, s.108]. Kontaminasiyada diqqəti cəlb edən cəhət süjetlərin həm də tipoloji müqayisəsidir. V.M.Jirmunski təsdiq edir ki, müqayisə ictimai inkişafın uyğun gələn mərhələsində ədəbi təzahürlərin qanunauyğunluqlarının bərpası üçündür [9, s.7]. Tipoloji müqayisənin aparılmasında əsas şərt mətn süjetlərinin genetik cəhətdən «qohum» olmasıdır, tipoloji müqayisə genetik cəhətdən bir-biri ilə bağlılığı olmayan oxşar hadisə və əhvalatları ümumi inkişafda götürür. Genetik-tipoloji müqayisədə isə (kontaminasiyada) əvvəlki müqayisə növlərinin heç biri üstünlük təşkil etmir, sadəcə olaraq, ümumi ardıcılıq gözlənilməklə

eynilik təşkil edən proses (qarşılaşdırılan dastanlarda) tutuşdurulur, birində olmayan, yaxud yaddan çıxan fikir tutumu o birinin vasitəsilə üzə çıxarılır [7, s.78].

Dastan-rəvayətlər klassik epos yaradıcılığı ilə klassik aşiq yaradıcılığı arasında boy atan məhəbbət dastanlarıdır. Bu dastan-rəvayətlərin yaranma tarixi təxminən X–XV əsrlərə aid ola bilər. Çünki artıq bu dövrdə klassik epos yaradıcılığının inkişafı sona yetmiş, yeni janr növü isə bədii təxəyyüldə zəif formalaşdı. Məlumdur ki, klassik epos yaradıcıları olan ozanlar üçün qəhrəmanlıq mövzuları əsas istiqamət olmuş, dövrün bütün qəhrəmanları ozan sənətkarlığının yüksək bədii obraz səviyyəsinə qaldırılmışdır. Bəs rəvayət-dastanları da ozan yaradıcılığı hesab etmək olarmı? Ozanın yaddaşında olan hazır qəliblər, şeir ölçüsü, vəzn, qafiyə sistemi – bütün bunlara dastan-rəvayətlərdə rast gəlinir. Məsələn, klassik eposda, konkret «Oğuz kağan» dastanında rast gəldiyimiz ata-oğul mübarizə formasından hazır qəlib kimi məhəbbət mövzulu dastan-rəvayətlərin strukturunda istifadə olunduğunu görürük. Yəni klassik eposla dastan-rəvayətlər arasında ənənə, varislik əlaqələri qırılmadan davam edir. Fikrimizi dastan-rəvayətə əsasən izah etməyə çalışaq. «Yaxşı-Yaman» dastanında Lələnin Yaxşıya olan isti münasibətinə Yaman qısqanır və onun evdən çıxıb getməsinə tələb edir. Prof. M.Həkimov «Yaxşı-Yaman» dastanında Zamanın arvadı Yaxşını öz oğluna – Lələyə qısqanmasını Azərbaycan xalqının tarixinə, ənənəsinə, mədəniyyətinə zidd hesab edir [8, s.49].

Azərbaycan dastan-rəvayətlərinin əsasını təşkil edən epik strukturlardan danışanda yaxşı-yaman konfliktini də qeyd etmək lazımdır. Bu konflikt «Arzu-Qəmbər» və bəhs edəcəyimiz bu dastan-rəvayətlərdə özünü göstərir. Mənfi və müsbət çalarlı qəhrəmanlar tipində yadda qalan obrazların dastan strukturunda yeri yaxşı və yaman xislətli olması ilə ölçülür. Bu qarşıdurma səciyyəsində duran qəhrəmanların genetik kodları da mətnin aid olduğu arxetipdən irəli gəlir. Hər bir arxetip dastan variantının formalaşdığı mətn tipidir. Bu arxetip isə əsatirdən gəlir. Arxetipin isə əsasında onun bağlı olduğu əsatir və mifik dünyagörüş durur. Əsatirlərin bədii strukturunda da yaxşı-yaman əksliyi qorunaraq obrazlaşdırmanı ənənəvi formada inkişaf etdirir. Əsatirlərin ənənəvilik yolu isə daha mürəkkəb quruluşa malik olan dastana keçiddə baş verir.

Bu üç dastan arasında epik folklor ənənəsində invariantlıq «Lələ» dastan-rəvayətinin üzərinə düşdüyündən əsatirlə dastan arasındakı əlaqəni bərpa edən aralıq süjetin olmaması, ya da unudulması «Lələ» dastan-rəvayətini önə çəkir. «Lələ» dastan-rəvayətində Qəmbərlə bağlı qədim motivin xatırlanması da onun yaxşı-yaman mövzusunun daşıyıcısı olmasını istisna etmir. Deməli, «Lələ» dastan-rəvayəti struktur hadisəsidir, «Yaxşı-Yaman», «Yaxşı və Aşiq» və «Arzu-Qəmbər» isə törəmə dastanlardır.

Sədnik Paşa Pirsultanlı «Arzu-Qəmbər» və Lələ ilə bağlı dastanları əsatir və əfsanələrdən faydalanmaqla yaranan dastanlar hesab edir. Yazır ki, «istər «Arzu-Qəmbər», istərsə də «Yaxşı-Yaman»

xəyali dastanlar olduğundan onların əsatir-əfsanələrlə əlaqəsi təbii-
dir. Amma məsələ burasındadır ki, Sarı Aşığın həyatı və sevgi mə-
cərələri ilə bağlı olan, real tarixi dastan sayılan bayatılı «Yaxşı və
Aşıq»da əsatir-əfsanə qaynaqlarından su içmişdir» [13, s.70].
«Azərbaycan xalq əfsanələri» kitabında çap olunan «Bələk daşı»,
«Qızıl beşik», Lələ əfsanələri bu mövzunun köklərinin qədim ol-
duğunu, əsatiri qaynaqlara bağlandığını sübut edir [3]. Burada əf-
sanəvi Lələ ilə tarixi Lələ qarşı-qarşıya durur. İ.Abbasov da Lələni
tarixi şəxsiyyət kimi Sarı Aşıqla birgə yad edildiyini, bayatı ustası
olduğunu qeyd edir [1, s.69]. «Lələ» dastan-rəvayətində hətta onun
dəfn edildiyi Arqalı qəbiristanlığının adı çəkilir.

«Lələ» dastan-rəvayətinin əsatirlə çarpazlaşmasının da öz kök-
ləri vardır. Məlum olduğu kimi, Lələ tarixi şəxsiyyətdir. Bayatı us-
tası kimi el-el gəzərək xalqın içində məşhur olmuşdur. Onun adın-
dan söylənilən nə qədər bayatılar da qorunub saxlanmaqdadır. An-
caq dastanda daha çox mifoloji obraz kimi diqqəti çəkir. Bunun sə-
bəbi nədir? Bu tarixi prosesi əsatirin yaddaşlarda baş verən assimil-
yasiya ilə əlaqədar zəifləməyə doğru getdiyi, öz yerini poetikləşməyə
doğru gedən yaradıcılıq formasına verdiyi zamanla bağlamaq müm-
kündür. «Lələ» dastan-rəvayətinin mayasını təşkil edən yaxşı-yaman
mövzusu da öz mayasını xalq düşüncəsindən götürmüşdü. Folklo-
rumuzda çox rast gəlinən bu mövzunun kökü yenə qədim əsatirlər-
dən gəlir. Epik folklor ənənəsində əsatir və əfsanələrin formalaşmış
şəkildə uyğun dastanların süjetinə daxil olması, mövzunu inkişaf
etdirərək tamamlaması tarixi prosesdir. Biz Lələ haqqında olan əf-
sanələrin də dastanın əsas süjetinə qarışmış olduğunu görürük. Das-
tan yaradıcılığında epik folklor ənənəsini ilkin şərt kimi götürən
prof. A.Nəbiyev də «Koroğlu» eposundan danışarkən ədəbi zəminə
arxalanmaqla tarixi faktları əsas götürməyi vacib hesab edir [12,
s.16].

«Lələ» və «Yaxşı-Yaman» dastan-rəvayətlərində bacı kimi təs-
vir olunan Yaxşı artıq «Yaxşı və Aşıq» dastanında sevgiliyə çevri-
lir. Belə bir hala ancaq bu dastanlarda rast gəlinir. Görünür, Yaxşı-
nın sevgisindəki dəyişiklik sadə məsələ deyilmiş. Bu aktı qərarlaş-
dırmaq üçün Lələ obrazını da rekonstruksiya etmək məsələsi ortaya
çıxmışdır. Lələnin haqq aşığı olması da buna imkan vermişdir ki,
Lələ Aşığa çevrilsin. Kontekstdə Lələnin bütün keyfiyyətləri saxla-
nılır, addəyişmə yolu ilə Yaxşının məhəbbətinə şəriq çıxmaq önə çə-
kilir. Addəyişmə mifologiyada yayılmış üsullardan biridir. Görünür,
sonrakı dövrlərdə Lələni Yaxşı məhəbbətinə ürcah etmək üçün onu
öz kökündən ayıraraq Aşıq obrazına çevirmiş, bununla da məsələnin
«hüquqi» tənzimlənməsini başa çatdırmışlar. Xalq dastanlarında
Aşıq obrazının yaranması XVII əsrdə yaşamış Sarı Aşığın adı ilə
bağlıdır. Sarı Aşığın da bayatı ustası olması onu Lələ ilə qoşalaş-
dırmış, cəfakəş Aşıq obrazının təşəkkülünə səbəb olmuşdur. Gör-
kəmli tədqiqatçı, filologiya elmləri doktoru, prof. Azad Nəbiyev ya-
zır ki, Sarı Aşığın məhəbbəti xalq içərisində geniş yayılmışdır. Məhz
onun həyatı ilə bağlı müstəqil dastanın yaranması tamamilə təbii-
dir.

[4, s.10].

Sarı Aşıq real həyatda yaşamışdır. Lələdən fərqli olaraq mifoloji köklərdən azaddır, ancaq bununla belə o da qədim düşüncənin tələblərinə tabedir. Çünki onu buta edən taleyini də həll etmişdir. O nə qədər yaxşı olsa da, yamanların əhatəsindədir. Dastan yaradıcısı da ənənəvilikdən istifadə edərək onu əvvəlki köklü dastanlardan ayırmamışdır. Ancaq «Lələ» və «Yaxşı-Yaman» dastanlarından fərqli olaraq bu yaxşı-yamanlıq təzahürləri «Yaxşı və Aşıq» dastanında daha güclüdür.

Lələnin və Qəmbərin artımla, doğumla, məhsuldarlıqla əlaqəsi, daha doğrusu, bunun bəlgəsi sayılan qoyun, quzu, keçi ilə bağlılığı da göz önündədir. «Lələ» və «Yaxşı-Yaman» dastanlarında Lələnin artım, doğum nişanəsi sayılan quzu ilə əlaqəsi Qəmbərin quzu və keçi ilə unudulmuş əlaqəsini (amma onun çoban kimi fəaliyyəti nəzərə çarpır) də yada salır. «Arzu-Qəmbər»in variantlarında bilavasitə keçi məsələsinə toxunulmasa da, çobanlıqla bağlı müəyyən izlərin qalması bu paralelliyi aparmağa bizə imkan verir. Lələ ilə Qəmbəri birləşdirən cəhətlərdən ən mühümü onların hər ikisinin də çoban olmasıdır. Onların keçdiyi həyat yoluna fikir versək, nəğməkar, haqq aşığı, çoban və sənətkar kimi ucaldıqlarını görürük. Bu eynilik onların dastan qəhrəmanı olmaq kimi xüsusiyyətlərini və dastan tipologiyasında yerini şərtləndirir. Bu obrazların həm yaradıcı, həm də qəhrəman olmaq kimi səciyyələri də dastan yaradıcılığında təsadüf edilən haldır. Bu dastanların mənşəyi məsələsi öz həllini hələ tapmadığından qəti söz demək mümkün deyildir. Tədqiqatçılar qeyd edir ki, «xalq ədəbiyyatında hansısa formanın birinin digərindən qədim olması və hansısa müəyyən zaman həddində mövcudluğunun konkretləşdirilməsi elə də asan deyil» [5, s.81]. Dastanın yetkin halda düşməsinə qədər onun qaynaqlandığı mənbələr də az olmur. Burada əsatirləri və nağıl tiplərini də əlavə etmək lazım gəlir. Bunlar dastanın formalaşmasında qəlib, forma tutumu kimi diqqətdən yayınmamalıdır. Əsatirin, mifin, yaxud nağılın içərisindəki informasiya yükü daha da bədii şəkildə işlənərək dastan variantına hopur. Əsatir yükü ilə dastan yükü arasında improvizasiyaçı sənətkar dayanır. Bu sənətkarın yaradıcılıq yolunu çoban, aşıq, haqq aşığı, ozan, dədə, lələ, müqəddəslik zirvələri təşkil edir. Burada sənətkar sözü daha çox Lələyə aiddir, ancaq Qəmbərin də saz-söz bilicisi olmasını da danmaq olmaz. Beləliklə, biz dastan-rəvayət janrının özünəməxsus tipologiyasının olduğunu görürük. Qısaca olaraq rəvayət-dastanların janr özünəməxsusluğunu səciyyələndirən əsas cəhət kimi onların əlamətlərini, bədii xüsusiyyətlərini, forma gözəlliyini, qəhrəman tiplərini, mifoloji qaynaqlarını, arxetiplərini, sənətkarlıq məsələlərini qeyd etməyi lazım bilirək.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov İ. Azərbaycan folkloru XIX əsr erməni mənbələrində. Bakı, Elm, 1977.
2. Azərbaycan xalq dastanları. Ön söz. Toplayan və tərtib edəni Ə.Axundov. Bakı, Yazıçı, 1983.

3. Azərbaycan xalq əfsanələri. Toplayan və tərtib edəni S.Paşayev. Bakı, Yazıçı, 1985.
4. Azərbaycan xalq söyləmələri. Bakı, Yazıçı, 1992.
5. Бадалов Р. Правда и вымысел героического эпоса. Баку, Элм, 1983.
6. Ведерникова Н.М. Контаминация как творческий прием в волшебной сказке. Русский фольклор. XIII. Ленинград, Наука, 1972.
7. Евсюков В.В. Мифы о вселенной. Новосибирск, Наука, 1988.
8. Nəkimov M. Elat bayatıları. Bakı, Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, 1996.
9. Жирмунский В.М. Сравнительное литературоведение: Восток и Запад. Л., 1979.
10. Иванова Т.Г. К вопросу о контаминации в волшебной сказке // Русский север. Проблемы этнографии и фольклор. Л., 1981.
11. Mirəhmədov Ə. Ədəbiyyatşünaslıq. Ensiklopedik lüğət. Bakı, Azərbaycan ensiklopediyası, 1998.
12. Nəbiyev A. Qəhrəmanlıq səhifələri. Bakı, Gənclik, 1975.
13. Pirsultanlı S.P. Azərbaycan eposunun əfsanə qaynaqları. Bakı, Azər-nəşr, 2002.

ЖАНРОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ ДАСТАН-РЕВАЙЕТОВ

P.M.ALIYEV

РЕЗЮМЕ

Дастан-ревайеты один из самых малораспространенных типов среди азербайджанских дастанов. Дастаны «Леле», «Йахшы-Йаман», «Арзу-Гамбар», «Йахшы и Ашыг» относятся к типу дастан-ревайет. Типические особенности этих дастанов то, что стихи в этих дастанах бывают в форме байаты, с точки зрения сюжета содержание этих дастанов строится на основе контаминации и есть возможность проведения типологического сравнения.

GENRE FEATURES OF DASTAN- REVAYETS

R.M.ALIYEV

SUMMARY

Dastan-revayets are one of the types of Azeri dastans which is of limited occurrence. The dastans "Lele", "Yakhshi-Yaman", "Arzu-Gambar", "Yakhshi i Ashig" belong to this type. The typical features of those dastans are that verses in those dastans are in the form of bayati, from the viewpoint of the plot the composition of those dastans is built on the basis of contamination, and there is possibility to conduct typological.